

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Л. Л. Місінкевич

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри філософії та політології
Хмельницького університету управління та права

УДК 94 (477)

РЕАБІЛІТАЦІЯ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ ПЕРІОДУ ХРУЩОВСЬКОЇ “ВІДЛИГИ”

У статті досліджена діяльність Центральних та місцевих комісій сформованих ЦК КПРС та Верховною Радою СРСР з перегляду справ жертв політичних репресій, узагальненні наслідки відновлення законності в судовій практиці при розгляді справ спеціальної підсудності. Оцінено суб'єктивно-догматичні дії правоохоронців при відновленні прав репресованих.

В статье отражена деятельность Центральных и местных сформированных ЦК КПСС и Верховным Советом СССР по пересмотру следственных уголовных дел жертв политических репрессий, обобщены итоги восстановления законности в судебной практике при рассмотрении дел специальной подсудности. Обобщены субъективно-догматические действия работников правоохранительных органов при восстановлении прав репрессированных.

The investigational activity of the Central and local commissions formed CK of KPRS and by Verkhovna Rada of the USSR from the revision of victims of political repressions has been reflected in the article, and consequences of proceeding in legality in judicial practice at consideration of matters of the special cognizance were generalized. Subjectively dogmatic action of limbs of the law are appraised for restoration rights subjected to repression.

Зі смертю Й. Сталіна похитнулася і почала руйнуватися система насилля над особистістю, яка спрямовувалася на виховання “слухняного натовпу”. За висловом І. Еренбурга, хрущовська “відлига” дала можливість громадянам країни відчутти себе людьми, усвідомивши в собі особистість. Завдячуючи “відлизі”, мільйони громадян, що були оголошені “ворогами народу”, поступово позбувалися відчуття страху. Усвідомлення свободи приходило повільно й болісно. Однією з важливих рис цього періоду стала реабілітація жертв політичних репресій, яка нерозривно пов’язана з іменем М. Хрущова.

Лише за часів незалежної, демократичної України на підставі розсекречених архівних документів виникла можливість дослідити історію української держави періоду масових репресій та реабілітаційних процесів. Наукові розвідки щодо діяльності культу

особи та його наслідків у суспільному житті України з'явилися в 1990 роках. Певний вклад у розробку цієї проблематики внесли С. Кульчицький [1], В. Баран [2–4], В. Пристайко [5], О. Бажан [6–8], Ю. Данилюк [6–7], Ю. Шаповал [9], Р. Подкур, О. Рубльов [10] та інші науковці.

Зазначене дослідження спрямоване на висвітлення діяльності партійних організацій, державних установ, правоохоронних органів та трудових колективів у складних процесах суспільно-політичного життя, які мали місце після смерті Сталіна, під час хрущовської “відлиги”. Ця проблема має свої широкі перспективи, оскільки дозволяє відстежити розвиток та перебіг реабілітаційних процесів, формування нормативно-правових актів у радянському судочинстві щодо реабілітації жертв політичних репресій.

Новосформоване “колективне керівництво”, яке складалося з найближчого сталінського оточення, прагнуло позбутися смертельної загрози — зупинити маховик репресій, відійти від тоталітарних засад державного управління. Реформувати суспільно-політичне життя прагнув не тільки М. Хрущов, а й Л. Берія, Г. Маленков та інші. Зокрема, Г. Маленков уже на другий день після похорон Сталіна заявив про необхідність припинити політику “культу особи” [11, с. 37], пропонував обговорити її негативні наслідки у квітні 1953 р. на пленумі ЦК [12, с. 385]. У заключному слові на липневому Пленумі ЦК КПРС він зазначив, що “культ особи був доведений до абсурду і настала повна беззаконність” [13, с. 196].

Намагаючись зміцнити владу на політичному олімпі, міністр внутрішніх справ Л. Берія ініціював перегляд діяльності правоохоронних органів у політичних процесах, які мали місце в післявоєнний період. Уже через тиждень після смерті Сталіна він підписав два перші накази: “Про слідчі групи з перегляду ряду особливо важливих справ”, у якому передбачалося утворити чотири слідчі групи для розгляду в двотижневий термін справ арештованих лікарів, колишніх співробітників МДБ СРСР, працівників головного артилерійського управління СРСР та арештованих працівників МДБ Грузинської РСР. Другим наказом міністра створювалася комісія з розгляду справи про виселення громадян СРСР із Грузії, яка зобов’язувалася впродовж місячного строку визначити законність підстав виселення кожної грузинської сім’ї у 1951 р. [14, с. 143–145].

Перша реабілітація репресованих була ініційована ним щодо його найближчих співробітників М. Селивановського, Н. Ейтінгона [15, с. 18] та родичів вищих партійних чиновників, а також засуджених строком до 5 років. Однією з перших 21 березня 1953 р. реабілітована дружина В. Молотова Жемчужина, яку в грудні 1949 р. було засуджено до 5 років з виселенням у Кустанайську область Казахської РСР в обвинуваченні за зв’язки з “єврейськими націоналістами” [16, с. 15]. 17 квітня при розгляді справи про шкідницьку діяльність арештованих колишніх працівників Головного артилерійського управління військового міністерства СРСР були реабілітовані заступник військового міністра маршал артилерії Н. Яковлев, начальник Головного артилерійського управління генерал-полковник І. Волкотрубенко, заступник міністра озброєння І. Мірзаханов, начальник 3-го управління артилерійського комітету Головарту управління генерал-майор А. Ахназаров та начальник 3-го відділу управління арткому Р. Овсицер [17, с. 24]. На початку травня 1953 р. було реабілітовано брата Л. Кагановича, який покінчив життя самогубством у 1941 р. [18, с. 38–39].

26 березня 1953 р. МВС СРСР інформувало Президію ЦК КПРС про те, що у в’язницях, колоніях та виправно-трудовах таборах перебувало 2 526 402 особи, у тому числі 221 435 осіб, яких вважали особливо небезпечними [19, с. 143–145]. Президії Верховної Ради СРСР був запропонований проект Указу “Про амністію”, який був прийнятий 27 березня 1953 р. і наступного дня опублікований в газетах “Правда” та “Известия” [20, с. 1]. За Указом передбачалося звільнити з таборів та колоній 1 181 264 особи [21, с. 235].

Реалізуючи на практиці виконання статей Указу Президії Верховної Ради СРСР “Про амністію”, міністерство юстиції УРСР виявило понад 90 тис. осіб, яких необхідно

було звільнити від подальшого відбування покарання. Серед них 64 933 засуджених перебували у табірних колоніях УВТТК та 4 988 осіб у дитячих виправно-трудових колоніях [22, арк. 111]. Започаткована амністія вселила надію всім громадянам УРСР на можливу в майбутньому справедливість щодо незаконно репресованих. Тисячі сімей жили сподіваннями на повернення з ГУТАБу своїх рідних та близьких.

Починаючи з квітня 1953 р., розпочався перегляд справ репресованих другої половини 1940-х — початку 1950-х рр. До них були віднесені матеріали: “справа лікарів-шкідників”, “обставини вбивства С. Міхоелса і покарання винних”, “справа Мінгрельської націоналістичної групи”, “перегляду судових вироків на засуджених до позбавлення волі іноземців” та “справа В. А. Алафузова, Л. М. Галлера та Г. А. Степанова”. Усі ці справи розглядалися на засіданнях президії ЦК КПРС і, як правило, з подальшим викладом матеріалів у пресі.

Міністерство внутрішніх справ запропонувало обмежити дії Особливої наради при МВС СРСР, що мала право, як позасудовий орган, виносити обвинувачувальні міри покарання аж до розстрілу, висилаючи із Литовської, Латвійської, Естонської РСР і західних областей України учасників націоналістичного підпілля. У службовій записці Л. Берії, яка додавалася до постанови президії ЦК КПРС, було рекомендовано переглянути видані за останні роки ЦК ВКП (б), Президією Верховної Ради і Радою Міністрів СРСР укази і постанови, що суперечили радянському кримінальному законодавству і надавали Особливій нараді широкі каральні функції [23, с. 160–161]. Безперечно, такі пропозиції забезпечували перегляд законодавства і судових справ осіб, засуджених Особливою нарадою.

Започаткована реабілітація, з огляду на обставини, носила детермінований характер. Як не дивно, але перші кроки для звільнення репресованих з ув’язнення ініціював Л. Берія. Його активність виявлялася у доповідних записках до президії ЦК КПРС щодо звільнення з ув’язнення деяких найближчих співробітників, родичів чинів вищого партійного керівництва, а також засуджених на строк до 5 років за так звані незначні злочини. Пропонувалося переглянути справи другої половини 1950-х років. Вчинки Л. Берії дають нам підстави стверджувати, що він діяв у площині особистої політичної доцільності. По-перше, його прагнення було продиктоване необхідністю утриматися на політичному олімпі влади. По-друге, він один із перших усвідомив, що принципи ГУТАБу стали неефективними в економічному і політичному житті СРСР. Запропоновані ним укази посилювали його особисті політичні позиції і одночасно міняли стратегію економічного і політичного розвитку держави.

Усунення Л. Берії певною мірою сприяло консолідації правлячої верхівки, розпочалися обережні спроби коригування політичного курсу. Запровадження реабілітаційних процесів сприяло б засудженню сталінізму з його методом державного терору, а, отже, певною мірою і радянської влади. Проте політичний олімп, вихований на сталінських цінностях, не переймався запровадженням глибоких демократичних змін у суспільстві, а прагнув відшукати таку модель керівництва державою, яка б відкидала масовий державний терор, зберігаючи при цьому основні принципи радянської системи управління. Частина державних лідерів, яка була причетна до політичних репресій, боязливо ставилася до демократичних змін, які могли будь-коли похитнути їх владну стабільність. З іншого боку, зріло невдоволення серед мільйонів тих, хто сподівався на звільнення рідних та близьких людей. Адже сотні тисяч репресованих громадян жили єдиною надією: відшукати правду, довести свою невинуватість та домогтися перегляду сфальсифікованих проти них кримінальних справ.

Звільнення та часткова реабілітація деяких політичних діячів науки, культури, керівників партії та держави після смерті Сталіна ще не засвідчувала про початок реабілітації як загальнодержавного масового процесу, оскільки не була створена нормативно-правова база для її проведення. Отже, події реабілітаційного характеру 1953 р. були лише початком тих заходів у складному процесі реабілітації жертв політичних репресій, який мав розпочатися в майбутньому.

У розрізі зазначених подій 1 вересня 1953 р. Президія Верховної Ради СРСР

прийняла Указ “Про скасування Особливої наради при Міністерстві внутрішніх справ Союзу РСР”. За період її діяльності з 5 листопада 1934 р. по 1 вересня 1953 р. було засуджено 442 531 особу, з них 10 101 — до вищої міри покарання, заслано і відправлено на поселення 67 539 осіб, а до інших мір покарань (визнання за кордон, примусове лікування) — 3 970 осіб [15, с. 73].

Указ передбачав звільнення з місць позбавлення волі та скорочення строків ув’язнення особам, засудженим позасудовими органами. Перегляд рішень, винесених позасудовими органами, покладався на Верховний Суд та Прокуратуру СРСР. Цей документ мав врегулювати процес реабілітації, хоча відверто в ньому про це не зазначалося.

На виконання зазначеного Указу Президії Верховної Ради СРСР на місця був направлений наказ міністра внутрішніх справ СРСР та Генерального прокурора СРСР від 17 жовтня 1953 р. за № 0270/265 с, у якому роз’яснювався порядок перегляду справ. Зокрема, усі слідчі справи, які розслідувалися органами внутрішніх справ, направлялися на розгляд у відповідні суди за підсудністю. До суду передавали лише справи тих осіб, які вчинили злочини і розгляд яких був передбачений кримінальним законодавством для “виправлення помилок минулого”. Наказ обумовлював процедуру розгляду скарг, що надходили від засуджених, позасудовими органами. На розгляд заяв і підготовку висновків органам міліції та прокуратури надавався 20 денний строк, після чого архівно-слідчі справи та скарги направлялися в міністерство внутрішніх справ та Прокурору СРСР для розгляду [15, с. 155].

Порушення законності за класовим підходом підтверджувалися великою кількістю петиційних листів, заяв, касаційних скарг про незаконне засудження за “контрреволюційні злочини”, які надходили від ув’язнених та їх родичів. Лише із серпня 1953р. по 1 березня 1954 р. у Прокуратуру СРСР надійшло 78 982 скарги [24, с. 104]. Це була лише частина скарг, адже вони надходили і в партійні, і в радянські та інші правоохоронні органи. За кожною із них були скалічені долі не тільки окремих людей, але й цілих родин.

Поряд із скаргами про беззаконня карально-репресивних органів надходили листи з пропозиціями щодо створення спеціальної комісії для перегляду кримінальних справ засуджених за політичними мотивами. Особливо велика кількість таких листів почала надходити в ЦК КПРС після арешту Л. Берії. Зокрема, Г. Петровський, родичі якого були репресовані, в листі на ім’я Г. Маленкова писав: “... виявлено чимало зрадницьких і провокаційних справ, ... учинених Берією, майже те ж саме у свій час було здійснене і Єжовим, усе це вимагає особливо жорсткого правосуддя і контролю над роботою НКВС та МВС ... Вони знищили немало чесних комуністів, які відважилися покритикувати цих сатрапів, за що були перетворені у “табірний пил”. Через це необхідно переглянути справи ... репресованих органами МВС і НКВС за час управління Л. Берії та М. Єжова. Для цього необхідно утворити авторитетну комісію і надати їй право самостійно розглядати кожну справу ...” [15, с. 390].

Зважаючи на зростаюче невдоволення серед населення та ув’язнених, відчуваючи обсяг і складність реабілітаційної роботи, Генеральний прокурор, міністр внутрішніх справ та міністр юстиції СРСР звернулися 1 лютого 1954 р. до М. Хрущова з пропозицією утворити Центральну комісію для перегляду кримінальних справ засуджених за “контрреволюційні злочини”. У листі зазначалося, що, починаючи з 1921 р. по 1 лютого 1954 р., за контрреволюційні злочини Колегією ОДПУ, “трійками” НКВС, Особливою нарадою, Військовою колегією, судами і військовими трибуналами було засуджено 3 777 380 осіб, у тому числі: до вищої міри покарання — 642 980 чоловік, до ув’язнення в таборах і тюрмах строком від 25 років і менше — 2 369 220 осіб, направлено на заслання і виселення — 765 180 чоловік. На початок 1954 р. в таборах і тюрмах перебувало 467 946 ув’язнених, засуджених за контрреволюційні злочини, та 62 462 — перебували на засланні після відбуття покарання за контрреволюційну діяльність згідно з директивою МДБ та Прокуратури СРСР [15, с. 146–147].

Питання щодо створення Комісії відкладалося двічі — спочатку 22 березня, згодом

19 квітня [21, с. 392] і лише 4 травня 1954 р. на засіданні президії ЦК КПРС була затверджена постанова, яка започатковувала роботу Центральної та місцевих комісій з перегляду справ засуджених за “контрреволюційні злочини”. Центральна комісія була сформована в складі 16 осіб під керівництвом Генерального прокурора СРСР Р. Руденка [15, с. 116].

На виконання Постанови ЦК КПРС президія ЦК Компартії України створила республіканську комісію, до якої увійшли М. Підгорний — секретар ЦК, Д. Панасюк — прокурор УРСР, І. Голинний — заступник завідувача відділу адміністративних та торгово-фінансових органів ЦК. Їй доручалося відслідковувати реабілітаційні процеси в республіці і, якщо необхідно, інформувати ЦК КП України про стан виконання цієї роботи [25, арк. 93].

В областях УРСР постановами бюро обкомів КПУ були сформовані комісії з перегляду кримінальних справ спеціальної підсудності, до складу яких входили прокурори областей, начальники УКДБ та МВС. До роботи комісії активно залучався апарат правоохоронних органів, судів, прокуратури.

Аналізуючи роботу комісій, їх склад, зауважимо, що на 1 січня 1955 р. в державі 72,8 % прокурорів і слідчих прокуратури мали по десять і більше років практичного прокурорського стажу [26, с. 115]. Таким чином, здебільшого це були безпосередні учасники, причетні до проведення репресій післявоєнних років. Тепер їм доводилося вирішувати дуже неприємне завдання — не продовжувати строки ув’язнення, а звільняти тих, кого вони самі ув’язнювали.

Сформовані обласні комісії з перегляду справ осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, розпочали свою роботу в червні 1954 р. У їх діяльності можна виділити два періоди. Перший — тривав від початку їх затвердження, травень — червень 1954 р., до перевірки їхньої роботи комісіями ЦК КПУ в середині 1955 р. Другий — після завершення роботи комісій ЦК КПУ до квітня 1956 р.

Правовою основою для роботи комісій став спільний наказ Генерального прокурора СРСР, міністра юстиції та внутрішніх справ СРСР, голови КДБ при Раді Міністрів СРСР від 19 травня 1954 р. № 96сс/0016/0039/00252, який визначав порядок перегляду справ безпідставно репресованих громадян і обумовлював повноваження органів, залучених до її проведення. Розглядаючи справи незаконно засуджених, комісії отримали повноваження винесення постанов про скасування рішень аж до повної реабілітації засуджених, перекваліфікації злочинів та скорочення строків покарання, застосовуючи при цьому Указ Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 р. “Про амністію”. Крім цього, до їхньої компетенції входило скасування рішень про заслання на поселення. У такому разі за протестами, винесеними у встановленому законом порядку, справи репресованих розглядалися у відповідних судових інстанціях. Стосовно осіб, засудження яких було визнано правильним, комісії виносили постанови про відмову у перегляді рішень за справами. Зазначені рішення комісій оформлялися протокольно [27, арк. 82–83].

Звільненим з місць позбавлення волі за рішенням реабілітаційних комісій видавалися довідки встановленої форми у суворій відповідності до постанов комісій. Засуджені, які підлягали звільненню та повній реабілітації, знімалися з оперативного обліку, а їх облікові картки знищувалися. Виконання цих рішень покладалося на перші спецвідділи МВС СРСР та перші спецвідділи МВС — УМВС республік, країв та областей [28, с. 162].

Суворо заборонялося ознайомлювати засуджених, засланих з будь-якими матеріалами роботи комісій, їх постановами, витягами з протоколів. Була накладена заборона ставити до відома засудженого, навіть в усній формі, про розгляд його справи Центральною або місцевими комісіями [28, с. 163].

Цими діями керівництво держави прагнуло приховати не лише факт роботи комісій з перегляду справ незаконно репресованих громадян, але й до певної міри ті процеси оновлення, що відбувалися у суспільно-політичному житті країни. Підтвердженням цього були довідки, що видавалися звільненим з місць позбавлення

волі та заслання, у яких вказувалося, що вони звільняються відповідно до постанов органів прокуратури, МВС, КДБ, тоді як вони насправді звільнялися за рішенням комісій, постанови яких були продубльовані в документах названих органів [28, с. 163].

Така секретність мала на меті приховати масштаби репресій, щоб не скомпрометувати комуністичну ідею. Реабілітацію жертв політичних репресій громадськість могла інтерпретувати як помилковість самого політичного курсу ВКП(б) — КПРС. Саме за цих обставин факт реабілітації був прихованим та напівтаємним.

Перегляд справ спеціальної підсудності на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, проводився за місцем їх засудження трійками НКВС–УНКВС. За 11 місяців їхньої діяльності у Вінницькій, Волинській, Дрогобицькій, Житомирській, Закарпатській, Львівській, Рівненській, Станіславській, Тернопільській, Хмельницькій та Чернівецькій областях було розглянуто 29 399 кримінальних справ щодо 56 247 засуджених за контрреволюційні злочини. Із усієї кількості вироків у силі залишена міра покарання до 30 962 осіб, а до фактично відбутого строку знижена міра покарання щодо 5 352 осіб. Зменшена міра покарання до 5 років для 3 218 засуджених, у 15 692 осіб міра покарання зменшена від 6 до 10 років. Вироки до 102 осіб були скасовані, а справи направлені на дослідження. І лише проти 303 засуджених кримінальні справи припинені [29, арк. 135].

Обласні комісії не виявляли достатньої рішучості та принциповості при виправленні раніше допущених у судовій практиці помилок при розгляді справ цієї категорії. Їх формальний підхід до розгляду справ, як правило, залишали вирок в силі або обмежували їх зменшенням міри покарання. Це призводило до розходження між рішеннями обласних комісій та ухвалами військових трибуналів.

Такий стан пояснювався тим, що реабілітація доручалася особам, які брали участь у повсякденному проведенні репресивних заходів. У центрі та на місцях залишилися ті ж співробітники правоохоронних органів, які ще вчора активно вишукували “ворогів народу”, застосовували недозволені методи ведення слідства, ігнорували права засуджених осіб. Саме вони за нових обставин визначали строки звільнення засуджених, вирішували питання реабілітації. Їх ставлення до засуджених як “шкідників”, “ворогів”, “контрреволюціонерів” не могло змінитися на співчуття лише за розчерком пера. Зміна стереотипів мислення більшовицької-сталінської номенклатури вимагала зміни цілого покоління.

Оцінюючи перебіг реабілітаційної роботи, Генеральний прокурор СРСР Р. Руденко та голова Комітету державної безпеки при Раді Міністрів СРСР І. Серов звернулися у листопаді 1954 р. до ЦК КПРС з пропозицією спрощення процедури розгляду звернень репресованих та їх родичів, намагаючись підняти відповідальність працівників прокуратури та місцевих органів КДБ при розгляді петиційних матеріалів репресованих. 9 грудня 1954 р. президія ЦК КПРС прийняла постанову “Про прискорення розгляду справ колишніх політв’язнів”, у якій зазначалося, що скарги і заяви осіб, які відбули покарання, розглядаються прокурорами республік, країв, областей, військовими прокурорами округів і транспортними прокурорами за місцем скоєння злочину. “... У разі, коли прокуратура визнає матеріали, що мали підстави для засудження, такими, які необхідно перевірити через органи КДБ, прокурор доручає відповідним органам державної безпеки провести перевірку і направити йому висновки” [15, с. 186]. При встановленні фактів неправильного засудження ці справи за поданням обласного прокурора про внесення протесту у Верховний Суд СРСР направлялися Генеральному прокурору СРСР.

Відповідно до постанови ЦК КПРС “Про заходи подальшого зміцнення соціалістичної законності та посилення прокурорського нагляду” 23—25 червня 1955 р. в Москві відбулася Всесоюзна нарада керівників прокуратур, та працівників центрального апарату Прокуратури СРСР [15, с. 403].

Матеріали наради засвідчили складність реабілітаційної роботи, з якою стикалися органи прокуратури. У першу чергу, це визначалося величезним обсягом петиційної

кореспонденції щодо розгляду кримінальних справ у порядку нагляду. Зокрема, кількість внесених протестів, представлень у 1954 р. порівняно з 1953 р. у місцевих органах прокуратури збільшилася у понад 50 разів. Аналогічна ситуація мала місце і в центральному апараті Прокуратури СРСР, де порівняно з 1952 р. кількість внесених протестів збільшилась у 45,4 рази. Величезний наплив петиційної кореспонденції відзначався двома тенденційними підходами у відмові в реабілітації:

— перший — прийняття рішень про відмову в реабілітації без необхідної перевірки доказів скаржників, хоча матеріали кримінальних справ засвідчували про доцільність їхньої перевірки. Як правило, такий підхід мав місце при розгляді контрреволюційних злочинів при наявності в справах “зізнань”, отриманих за допомогою незаконних методів ведення слідства і вимагали спеціальної перевірки;

— другий — відмова в реабілітації, яка відбувалася при розгляді кримінальних справ за мотивами антирадянських дій, таких, наприклад, як контрреволюційна агітація, яка нібито мала місце, хоча злочинні умисли не впливали з матеріалів слідства [30, арк. 13–15].

Весоюзна нарада дала можливість скоординувати дії прокурорських працівників стосовно перегляду справ за контрреволюційні злочини, виходячи не з позиції амністії та помилування, а беручи до уваги об'єктивний розгляд щодо реабілітації осіб, невинно засуджених, або відмови у перегляді справ справжніх злочинців. Вперше на державному рівні серед працівників прокуратури розглядалися актуальні питання організації реабілітаційної роботи з аналізом конкретних прорахунків.

Прийнято вважати, що реабілітація жертв політичних репресій, розпочата “колективним керівництвом”, започаткована у 1954–1956 рр., проводилась двома окремо створеними комісіями. Перша — сформована Президією ЦК КПРС у травні 1954 р. розглядала справи засуджених за “контрреволюційні злочини”. Отримавши широкі повноваження як за обсягом, так і за важливістю зібраних матеріалів, які були використані у доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС “Про культ особи та його наслідки” вона закінчила свою роботу у березні 1956 р. [31, арк. 25–29].

Одразу після з'їзду була сформована комісія Президії Верховної Ради СРСР, за структурою і колом повноважень уподібнювалася попередній, яка розглядала кримінальні справи звільнення осіб, що відбували покарання за політичні, посадові та господарські злочини [32, арк. 1–2]. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 березня 1956 р. в УРСР було утворено 13 комісій. Персональний відбір кандидатур до складу комісій проводився на місцях, а потім за поданням обкомів та ЦК КП України ухвалювався ЦК КПРС. Комісії мали провести роботу з відновлення в правах 50 тисяч засуджених, які підпадали під дію Указу [33, арк. 69–70]. У тих областях, де не були утворені комісії, ЦК КП України доручив розгляд справ ув'язнених комісіям сусідніх областей.

Згадуючи про свою роботу головою комісії, П. Шелест зазначав, що йому довелося побувати в усіх місцях ув'язнення, ознайомитися з умовами утримання репресованих, їх харчуванням, загальним режимом, трудовим і політичним вихованням, з'ясовуючи при цьому в присутності прокурора всі обставини їхнього ув'язнення. Комісія виконувала гуманну місію, звільняючи засуджених, але проводити її було важко. Доля людей різні, багатьох з них засуджено несправедливо. Відчувалось, що часто “правосуддя” перебувало під певним впливом і виносило вирок за принципом: зовсім не обов'язково мати докази. Винний кожний, невинних немає. Тому, ще важче було розглядати такі й подібні справи [34, с. 111–112].

Водночас із роботою комісій Президії Верховної Ради СРСР проводився перегляд архівно-слідчих справ про державні злочини органами прокуратури УРСР. При цьому переглядалися далеко не всі справи засуджених, а лише тих осіб, від яких надходили петиційні листи рідних і близьких, аналогічні звернення громадянських організацій. У 1956 р. на адресу органів прокуратури УРСР надійшло 9 964 заяви та скарги, у 1957 р. їх кількість збільшилася до 13 694, а в першому кварталі 1958 р. надійшло 2 840 звернень та скарг. За цей період органи прокуратури здійснили перегляд 26 498 архівно-слідчих справ стосовно 58 690 засуджених осіб. 17 тисячам ув'язненим було

відмовлено в реабілітації. Судовими органами республіки було розглянуто 9 915 протестів стосовно 25 193 осіб, з яких 227 засудженим відмовлено [35, арк. 5].

Заходи відновлення справедливості у зазначений період проводилися не послідовно, без належного правового забезпечення і досить обмежено. Реабілітаційний процес започатковувався при повній відсутності нормативно-правової бази. За цих обставин центральні партійні органи санкціонували прийняття правових документів, що дозволяло формувати законодавчий пакет реабілітаційних заходів. Правові акти певною мірою дозволяли врегульовувати питання спецпоселенців, політемігрантів, колишніх військовослужбовців та куркулів, громадян, безпідставно висланих в адміністративному порядку, учасників націоналістичного підпілля й озброєних формувань ОУН-УПА та репресованих народів.

У перегляді кримінальних справ переважали рішення про звільнення більшості ув'язнених з місць позбавлення волі з урахуванням реально відбутих строків без зняття судимості, що не дає підстав оцінювати ці дії як реабілітацію. Адже відновлення в правах отримали менше одного відсотка репресованих, а 53 відсоткам ув'язнених взагалі було відмовлено в перегляді кримінальних справ [15, с. 213]. Звільнення з ув'язнення за рішеннями комісій необхідно вважати лише умовною реабілітацією.

Прагнучи стабільності суспільно-політичної ситуації в республіці, партійно-державне керівництво негативно ставилося до рішень союзних інстанцій щодо дострокового та умовно-дострокового звільнення з місць ув'язнення учасників націоналістичного підпілля. Недоцільність їхнього повернення у місця постійного проживання зафіксовано в Указі Президії Верховної Ради УРСР від 9 листопада 1956 р., який забороняв засудженим і відбувшим покарання керівникам і учасникам оунівського підпілля повертатися до західних областей УРСР [36, арк. 377].

Далеко не всі категорії репресованих громадян могли розраховувати на поновлення справедливості. Без змін залишилося становище переселених народів, зокрема, кримськотатарського населення. Це ініціювало постійні петиційні звернення у вищі партійно-державні інстанції з проханням про повернення на свою історичну батьківщину. Для багатьох репресованих, звільнених з ув'язнення, спецпоселення довелося очікувати офіційної реабілітації понад три десятиріччя.

Партійно-державна еліта зробила реабілітацію вибірковою та обмеженою. Вона контролювала масштаби її проведення. Відновлення справедливості щодо безпідставно репресованих у період хрущовської "відлиги" носило закритий характер. Мали місце вибіркові притягнення до відповідальності окремих працівників НКВС, МДБ та інших органів, причетних до масових репресій, фальсифікації кримінальних справ, незаконних методів ведення слідства.

Вище партійно-державне керівництво, володіючи інформацією про причетність працівників правоохоронних органів до проведення репресивних заходів, фальсифікації кримінальних справ, не бажало ускладнювати суспільні відносини і свідомо ухилялося від прийняття централізованих рішень законодавчого порядку щодо притягнення їх до відповідальності. У цій ситуації розгляд подібних матеріалів перекладався на відомства, де працювали обвинувачені у порушенні законності, та на партійні комітети, які розглядали питання в партійному порядку. Активізація обвинувачувальної роботи та притягнення до відповідальності працівників органів державної безпеки могла б призвести до небажаних наслідків, які могли дестабілізувати суспільно-політичну ситуацію.

Бажаючи утримати здобуту владу, партійна еліта намагалася відмовитись, принаймні на словах, від тих переконань, які насаджувалися десятиріччями тоталітарною системою, прагнула проводити оновлену гуманну політику так, щоб не зашкодити політичним змінам, паростки яких відстежувалися в житті суспільства. З позиції сьогодення та моральної оцінки можна розцінювати ці історичні факти надзвичайно категорично. На превеликий жаль, це не допоможе повернути до життя безневинно репресованих, а зможе стати лише пересторогою відновлення елементів тоталітаризму в нашому суспільстві та негативних наслідків, що їх супроводжують.

Відповідно до прийнятого порядку всі принципові питання реабілітації, особливо

відомих у країні громадян, попередньо обов'язково виносилися на розгляд президії ЦК КПРС. Саме цей "всевладний орган" виступав вищою "прокурорською" та "судовою інстанцією", яка визначала долі не тільки живих, але й мертвих. Без згоди президії ЦК КПРС органи прокуратури не вправі були представляти пропозиції щодо перегляду справ у судах, а суди, своєю чергою, виносити ухвалу про реабілітацію.

Чільне місце у відновленні в правах жертв політичного терору відводилося розгляду заяв виключених з партії в ході репресій і реабілітованих у судовому порядку. З боку партійних органів приймалися заходи для того, щоб перевірити обґрунтованість обвинувачень, пред'явлених реабілітованим, підійти до розгляду об'єктивно, враховуючи обставини, за яких виникали справи, і вирішити питання з урахуванням ділових і політичних якостей безпідставно засуджених. Такий підхід до реабілітації зумовлювався тим, що поновлення в партії засвідчувало повне виправдання особи як у правовому, так і в громадсько-політичному сенсі. Партійна реабілітація могла бути проведена лише після судової, і далеко не кожний її проходив.

Керівництво ЦК КПРС доручило КПК при ЦК КПРС розпочати перегляд справ та реабілітацію в партійному сенсі комуністів, які впродовж 1930–1950-х рр. притягалися до партійної та судової відповідальності. Розглядалися заяви, які надходили від родичів, щодо посмертної реабілітації в партійному порядку тих, хто в минулому був безпідставно виключений з партії за політичними обвинуваченнями.

Політична реабілітація відновила партійність незначної частини репресованих комуністів. Її обмеженість пояснюється діяльністю партійно-політичної системи, за якої представники верхніх ешелонів влади, що були причетні до організації і проведення репресій, не бажали повернення до політичного життя людей, яких виправдали в судовому порядку. Партійна принциповість більшості реабілітованих, обізнаність та відвертість в оцінці всього пережитого за роки сталінського свавілля могла зашкодити багатьом представникам владних структур.

Під час проведення політичної реабілітації в партійні комітети республіки надходило більшість звернень від репресованих та їхніх родичів, які потрапили під молот репресій 1937–1938 рр. та виключених із КПРС у зв'язку з перебуванням у фашистському полоні і на окупованій території. Розгляд персональних справ партійної реабілітації значною мірою ускладнювався відсутністю необхідних документів, що вповільнювало політичну реабілітацію. Так, у 1957 р. обласні комітети партії розглянули 11 788 персональних справ, а в 1958 р. — 11 107 справ. При розгляді 1 121 справи партійців, які були виключені із членів КПРС у 1937–1938 рр., — 934 особи були політично реабілітовані. Із 1 901 члена КПРС, виключених з партії за перебування в полоні або на окупованій території, відновлена партійність 1 198 особам, або 63 відсоткам, які звернулися до партійних комітетів [37, арк. 9–10].

Реабілітаційна робота за заявами репресованих та їхніх родичів окреслила проблему, вирішення якої залежало від строку давності розгляду кримінально-слідчих справ. Адже з часу проведення слідчих дій, прийняття судових рішень за кримінальними справами пройшло понад 25–30 років. Враховуючи часові обставини, КДБ при Раді Міністрів СРСР звернувся в Прокуратуру СРСР з обґрунтуванням обставин, які за давністю часу унеможлилювали прийняття правильних рішень при перевірці фактів, через те, що свідки за такого роду справами або померли, або, будучи допитаними, не в змозі відтворити реальні події того часу, а необхідні архівні документи найчастіше виявлялися втраченими або не містили необхідних даних.

Слідчі органи, які були залучені до перевірки архівно-слідчих справ, не в змозі були отримати достовірні дані про вчинені раніше злочини й вимушені, як правило, припиняти кримінальні провадження за справами через відсутність доказів для передачі матеріалів до суду [38, арк. 1]. За архівно-слідчими справами, порушеними в 1920-х — початку 1930-х рр., важко було вирішити питання про винуватість раніше засуджених осіб.

КДБ при Раді Міністрів СРСР вважав, що це може призвести до небажаних наслідків політичного, правового й економічного порядку. По-перше, не були винятковими випадки

реабілітації дійсно ворогів Радянської держави, а разом з ними й інших осіб, що вчинили “злочини”, але були залучені за суміжними справами. По-друге, неправильно реабілітовані, що залишилися в живих, або родичі померлих серед свого оточення, безсумнівно, формуватимуть певну громадську думку. По-третє, ці незаконно реабілітовані беззаконно одержать від держави не тільки відшкодування вартості конфіскованого майна, а й певні права, пов’язані з фактом реабілітації.

Враховуючи практику попередніх років щодо організації та проведення відновлення в правах жертв політичних репресій, головою КДБ СРСР внесена пропозиція, як правило, не проводити перевірку за архівно-слідчими справами, порушеними до 1935 р., а приймати їх до провадження лише у разі виникнення серйозних по-новому відкритих обставин [39, арк. 5].

Архівні матеріали дозволяють зауважити, що в 1955–1962 рр. половина репресованих, засуджених позасудовими органами до вищої міри покарання, були реабілітовані. Їхнім родинам відповідно до директиви голови КДБ при Раді Міністрів СРСР від 24 серпня 1955 р. не повідомляли дійсні дати та причини смерті ув’язнених. Обліково-архівні відділи УКДБ областей в усній формі повідомляли, що засуджені були позбавлені волі на 10 років виправно-трудоувих таборів без права листування і померли в місцях ув’язнення. Цими діями керівництво держави намагалось приховати жахливі наслідки репресій.

Повідомлення про смерть розстріляних осіб за рішенням позасудових органів, із зазначенням у документах вигаданих строків їхнього перебування в місцях позбавлення волі, ставило членів сімей при встановленні пенсій у нерівні умови із членами сімей, родичі яких були розстріляні за вироком суду. Зважаючи на ці обставини, голова КДБ В. Семичастний 26 грудня 1962 р. подав у президію ЦК КПРС пропозиції, узгоджені з Прокуратурою та Верховним Судом СРСР про доцільність при подальшому розгляді запитів громадян повідомляти дійсні обставини смерті їхніх родичів, засуджених у позасудовому порядку до розстрілу. Ці повідомлення не розповсюджувалися на тих страчених в’язнів, стосовно яких вони були подані за раніше встановленим з чинним до 1963 р. порядком розгляду заяв репресованих.

Президія ЦК КПРС погодилася із пропозиціями і 15 лютого 1963 р. прийняла Постанову “Про зміни в порядку надання відповідей на запити громадян про долю репресованих, засуджених до вищої міри покарання”. За цим документом, повідомлення громадян про дійсні причини смерті засуджених осіб надаватиме право членам сімей, які мають підстави на пенсійне забезпечення у разі втрати годувальника, порушувати клопотання про призначення пенсій за пільговими умовами як родичам осіб, які померли від трудового каліцтва або загинули при виконанні службових обов’язків [40, с. 418].

Зміни у суспільно-політичному житті, започатковані реабілітаційними заходами, зумовлювали ліквідацією наслідків тоталітарного режиму. Це сприяло формуванню відповідної системи роботи правоохоронних органів, які забезпечували правові підстави юридичної реабілітації. Запровадження політичної та публічної реабілітації репресованих відбувалося в обмежених масштабах.

Викладені матеріали дають підстави стверджувати:

— XX з’їзд КПРС, доповідь М. С. Хрущова “Про культ особи і його наслідки” стали очищувальними діями для всього суспільства. Сумління кожного громадянина в той час піддавалися болісному аналізу відчуття безправ’я, приниження та насильства. Це зобов’язувало партійно-державне керівництво активізувати реабілітаційну роботу безневинно репресованих. Вагомий внесок у справу реабілітації здійснили місцеві комісії, робота яких була підпорядкована Президії Верховної Ради СРСР, які проводили перегляд кримінальних справ щодо осіб, засуджених за політичні, посадові та господарські злочини. Враховуючи досвід роботи попередніх комісій, які працювали з травня 1954 по березень 1956 рр., переглядаючи архівно-слідчі справи спеціальної підсудності, сформовані місцеві комісії більш чітко й організовано проводили реабілітаційну роботу, отримуючи від Центральної комісії Верховної Ради СРСР методичні та практичні рекомендації з нормативно-правової роботи щодо конкретних випадків реабілітації;

— реабілітаційні заходи не завершувалися діяльністю місцевих комісій Президії Верховної Ради СРСР. Перегляд архівно-слідчих справ щодо “державних злочинів” на підставі політичних та правових актів продовжували правоохоронні та судові органи, які цілеспрямовано переглядали кримінальні справи лише тих репресованих, від яких надходили скарги або заяви їх рідних та близьких. На цьому етапі до відновлення в правах репресованих громадян активно підключалися творчі спілки, громадські організації, ініціюючи повернення чесних імен жертв політичного терору;

— на вирішення проблем реабілітаційного характеру суттєвий вплив мав суб’єктивний фактор, який проявлявся в упереджених діях працівників правоохоронних органів, які в минулому брали безпосередню участь у репресіях, а за обставин хрущовської “відлиги” залучались до проведення реабілітаційних заходів. Сформований стереотип дій на пошук “ворогів народу” не сприяв активізації реабілітаційного процесу, а за будь-яких обставин гальмував його, вишукуючи різноманітні мотиви та найменші можливості перешкодити відновлення в правах репресованих громадян;

— хоча в республіці активно проходив процес реабілітації репресованих, політична реабілітація (відновлення членства в партії) проводилася дуже стримано. Лише після прийняття постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 29 червня 1956 р. “Про усунення наслідків грубих порушень законності стосовно колишніх військовополонених і членів їхніх родин” партійні органи стали більш активно розглядати апеляційні заяви виключених із партії комуністів, що позитивно позначилося на проведенні політичної реабілітації;

— активна зацікавленість та участь творчих, громадських організацій у відновленні доброго імені, репутації безпідставно обвинуваченої людини започатковувала в суспільстві публічну реабілітацію, яка, передусім, стосувалася державних та партійних керівників, діячів науки та культури.

Список використаних джерел

1. *Кульчицький, С. В.* Спроба реформ (1956–1964) [Текст] / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. — 1998. — № 2. — С. 102–114; № 3. — С. 120–129; № 4. — С. 91–102.
2. *Баран, В. К.* Десталінізація в Україні: перша спроба [Текст] / В. К. Баран // Сучасність. — 1995. — № 11. — С. 106–118.
3. *Баран, В. К.* Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи [Текст] / В. К. Баран. — Львів : Інститут українознавства ім. Крип’якевича НАН України, 1996. — 448 с.
4. *Баран, В. К.* Україна після Сталіна: Нариси історії 1953–1985 рр. [Текст] / В. К. Баран. — Львів : Свобода, 1992. — 124 с.
5. *Пристайко, В.* Реабілітація жертв сталінізму [Текст] / В. Пристайко // Історія в школах України. — 2001. — № 1. — С. 12–16.
6. *Бажан, О.* XX з’їзд КПРС в долі кримських татар [Текст] / О. Бажан, Ю. Данилюк // Початок десталінізації в Україні : матеріали “круглого столу”. — К. : Інститут історії України НАН України, 1997. — С. 121–129.
7. *Бажан, О.* З пам’яттю про минуле та в ім’я справедливості [Текст] / О. Бажан, Ю. Данилюк // Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х — початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. — К., 2004. — С. 4–62.
8. *Бажан, О.* Биківня: в зоні особливого мовчання [Текст] / О. Бажан // Пам’ять Биківні: документи та матеріали. — К. : Рідний край, 2000. — 320 с.
9. *Шаповал, Ю.* Правляча верхівка в Україні у 1950 — 1960-і роки [Текст] / Ю. Шаповал // Сучасність. — 1997. — № 7–8. — С. 104–118.
10. *Подкур, Р. Ю.* Історіографія політичних репресій в Україні (друга половина 1980-х — 1990-ті рр.) [Текст] / Р. Ю. Подкур, О. С. Рубльов // Політичні репресії в Україні (1917–1980 рр.). — Житомир : Полісся, 2007. — С. 4–35.
11. *Шаповал, Ю. І.* Закрита доповідь М. Хрущова на XX з’їзді КПРС: мотиви, обставини появи, наслідки [Текст] / Ю. І. Шаповал // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з’їзді КПРС) : Матеріали “круглого столу”. — К. : Ін-т історії України НАН України, 1997. — С. 33–44.
12. *Млечин, Л. І.* КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы [Текст] / Л. І. Млечин. — М. : Центрополиграф, 2005. — 861 с.
13. Дело Берии. Пленум ЦК КПСС, 2–7 июля 1953 года [Текст] // Известия ЦК КПСС. — 1991. — № 1. — С. 139–208.
14. “Новый курс” Л. П. Берии [Текст] // Исторический архив. — 1996. — № 4. — С. 132–164.
15. Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы [Текст]. —

- М. : МФД, 2000. — Т. 1. — 503 с.
16. О восстановлении в партии П. С. Жемчуженой : постановление Президиума ЦК КПСС от 21.03.1953 г. [Текст] // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Т. 1. — 2000. — С. 15.
17. Записка Л. П. Берии в Президиум ЦК КПСС “О реабилитации Н. Д. Яковлева, И. И. Волкотрубенко, И. А. Мирзаханова и других”, 17 апреля 1953 г. [Текст] // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. — М. : МФД, 2000. — Т. 1. — С. 24.
18. О реабилитации М. М. Кагановича : постановление Президиума ЦК КПСС от 07.05.1953 г. [Текст] // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. — М. : МФД, 2000. — Т. 1. — С. 38–39.
19. “Новый курс” Л. П. Берии // Исторический архив. — 1996. — № 4. — С. 132–164.
20. Об амнистии : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 27.03.1953 г. [Текст] // Правда. — 1953. — № 87. — 28 марта. — С. 1.
21. *Кульчицкий, С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.)* [Текст] / С. В. Кульчицкий. — К. : Альтернативи, 1999. — 336 с.
22. Центральный державный архив громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 24, спр. 2834 [Текст]. — Арк. 111.
23. Записка Л. П. Берии в Президиум ЦК КПСС “Об ограничении прав Особого совещания при МВД СССР”, 15 июня 1953 г. [Текст] // Исторический архив. — 1996. — № 4. — С. 160–161.
24. Записка Р. А. Руденко, С. Н. Круглова, И. А. Серова и К. П. Горшенина в Президиум ЦК КПСС “Об образовании Центральной комиссии по пересмотру дел осужденных за “контрреволюционные преступления”, содержащихся в лагерях, колониях, тюрьмах и находящихся в ссылке на поселении”, 19 марта 1954 г. [Текст] // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. — М. : МФД, 2000. — Т. 1. — С. 103–105.
25. ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 16, спр. 74 [Текст]. — Арк. 93.
26. *Адлер, Н.* Трудное возвращение. Судьбы советских политзаключенных в 1950–1990-е годы [Текст] / Ненси Адлер. — М. : Мемориал — Звенья, 2005. — 318 с.
27. Державний архів Хмельницької області. — Ф. 487, оп. 79, спр. 18 [Текст]. — Арк. 82–83.
28. Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. — К. : Юрінком, 1997. — 464 с.
29. ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 24, спр. 4085 [Текст]. — Арк. 135.
30. Державний архів Російської Федерації. — Ф. 9401, оп. 32, спр. 4031 [Текст]. — Арк. 13–15.
31. ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 24, спр. 4306 [Текст]. — Арк. 25–29.
32. Державний архів Полтавської області — Ф. П. 15, оп. 1, спр. 1558 [Текст]. — Арк. 1–2.
33. ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 24, спр. 4306 [Текст]. — Арк. 69–70.
34. Шелест, П. Справжній суд історії ще попереду. Спогади, щоденники, документи, матеріали [Текст] / П. Шелест. — К. : Генеза, 2003. — 808 с.
35. ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 24, спр. 4859 [Текст]. — Арк. 5.
36. ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 24, спр. 4087 [Текст]. — Арк. 377.
37. ЦДАГО України. — Ф. 1, оп. 24, спр. 4931 [Текст]. — Арк. 9–10.
38. Російський державний архів новітньої історії. — Ф. 89, оп. 18, спр. 38 [Текст]. — Арк. 1.
39. Російський державний архів новітньої історії. — Ф. 89, оп. 18, спр. 38 [Текст]. — Арк. 5.
40. Об изменении в порядке отчетов на запросы граждан о судьбе репрессированных, приговоренных к высшей мере наказания : постановление Президиума ЦК КПСС от 15.02.1963 г. [Текст] // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. — М. : МФД, 2003. — Т. 2. — С. 417–418.

Надійшла до редакції 12.04.2010